

Ս. ԳՐԱԿԱՆ

ԵՐԹԱՆԱՍՆԻՑ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՆԵՐՇՆՉԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐՑԸ

Հին Կտակարանի յունարէն թարգմանութեանց ամենէն կարեւոր թարգմանութիւնն է Եօթանասնից թարգմանութիւնը, որ կատարուեցաւ Աղեքսանդրիոյ մէջ:

Պաղոմեան իշխանութեան օրով Աղեքսանդրիա դարձած էր Հելլէնական մշակութի գլխաւոր կեդրոն: Հոն ապրող Հրեաներ մոռցած էին իրենց մայրենի լեզուն, և դարձած յունախօս, սիրող յոյն լեզուի և գրականութեան: Երկոտասարդութիւնը սկըսած էր մոռնալ իր Հայրերու Մատեանը — Ս. Գիրքը: Ուստի պահանջքը կը դրային Հին Կտակարանի թարգմանութեան մը, որ պէտքի կարենային կարգաւ իրենց կրօնքին մասին և ներշնչուիլ անկէ:

Պաղոմէոս Եղբայրասէր արքայի օրով (Ն. Ք. 285—246), ինչպէս կը պատմէ Արիստէաս անունով յոյն մատենագիր մը, Իսրայէլի տասներկու ցեղերու իւրաքանչիւրէն վեցական թարգմանիչներ, ընդամէնը Եօթանասներկու երէցներ, թարգմանեցին Հին Կտակարանը՝ Հրեաներու դորձածութեան համար: Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ անոնք նախ առանձնապէս աշխատեցան, ապա իրենց թարգմանութիւնները բաղդատելով՝ յառաջ բերին գլխաւոր և մայր թարգմանութիւն մը, որ հետագային կոչուեցաւ Եօթանասնից թարգմանութիւն:

Աւանդութիւնը ժամանակի ընթացքին աւելի ճոխացաւ, նորանոր յաւելումներ կրեց: Այսպէս, յառաջ եկաւ այն առասպելը թէ Եօթանասներկու թարգմանիչներ արդեւաւրեւեւ առանձին խու-

ցերու մէջ և անհատապէս կատարեցին Հին Կտակարանի ամբողջական թարգմանութիւնը, Եօթանասներկու օրերու ընթացքին: Երբ անոնք խուցերէն դուրս ելան և իրենց կատարած թարգմանութիւնները բաղդատեցին, տեսան թէ նոյնօրինակ զործեր յառաջ բերած էին, նախադասութիւններն ու բառերն իսկ համանման ըլլալով բոլորին մէջ:

Սակայն հետագային կատարուած քննական ուսումնասիրութիւններ ցոյց տուին թէ թարգմանիչները ամբողջ Հին Կտակարանը չէին թարգմանած, այլ միայն Ուրէնքը (Հնգամատեանը), իսկ մնացեալ գիրքերը թարգմանուեցան զանազան ժամանակներու ընթացքին: Յամենայն դէպս թարգմանչական դարձը Ն. Ք. 150-ին աւարտած կ'երևի, քանի որ Ն. Ք. 130-ին Յեսուս Սիրաքի թոռ, կը վկայէ որ Օրէնքէն զատ, Մարգարէները և միւս գիրքերը յունարէն թարգմանութեամբ կը շրջագայէին:

Ս. Գրոց բանասէրներ յայտնաբերեցին թէ զանազան գիրքերու մէջ դորձածուող լեզուն և ոճը իրարմէ շատ տարբեր են, հետեւաբար անոնց թարգմանութիւնը մէկ ժամանակի և մէկ մարդու դործք չէ: Թարգմանութիւնը միատարր չէ, ոչ ալ իւրաքանչիւր գիրքի թարգմանական արժէքը՝ նոյնը: Հնգամատեանը շատ լաւ թարգմանած է, իսկ Եսայի և Փոքր Մարգարէութիւնները՝ ոչ: Դանիէլ շատ ազատ թարգմանութեան մը արդիւնք է:

Առաջին շրջանին հրեաներ մեծ յարգանք ունեին Եօթանասնից Թարգմանութեան նրկատմամբ. Եզրպոտոս եւ ամբողջ հրէական սփիւռքը դաշն կը գործածէր, հելլէնական ողիով սնած հրէութեան պաշտօնական Ս. Գիրքն էր ան: Երուսաղէմի կործանումէն ետք (Յ. Բ. 70), Երբ հրէից եւ քրիստոնէից ատելութիւնը սաստկացաւ, Եօթանասնիցը քրիստոնէութեան Ս. Գիրքը նրկատուեցաւ ու քրիստոնէաներ սկսան անկէ մէջըրերումներ կատարել: Այդ ձևով Եօթանասնիցը հետզհետէ իր ազդեցութիւնը կորսնցուց սինակոններու մէջ եւ նկատուեցաւ կասկածելի Թարգմանութիւն մը:

Քրիստոնէ ետք Բ. դարուն յունահոս հրեաներու համար նոր Թարգմանութիւններ կատարուեցան, մնալով աւելի հաւատարիմ բնագրին եւ ըլլալով բառացի Թարգմանութիւններ: Ասոնք են Ակրիդասի, Սիւմաքոսի եւ Թէոդոտիոնի Թարգմանութիւնները:

Իսկ քրիստոնէաներ առաջին դարէն սկսեալ Եօթանասնիցը նկատեցին իրենց բրնադիրը. քրիստոնէից Ս. Գիրքը Եօթանասնիցն էր: Ան մեծ հեղինակութիւն վայելեց քրիստոնէական եկեղեցւոյ կեանքին մէջ, մանաւանդ Արեւելեան եկեղեցիներու մօտ: Եօթանասնից Թարգմանութիւնը նոյնիսկ հիմք ծառայեց այլ Թարգմանութիւններու, ինչպէս, օրինակի համար, մեր հայկական Թարգմանութեան: Եօթանասնիցը սկզբնադրի արժէք ունեցաւ:

Սկզբնապէս այն հաւատքը եղած է թէ Եօթանասնիցը իրրեւ Թարգմանութիւն ներշնչուել է, կատարուած՝ Ս. Հոգիի թելադրութեամբ: Այս հաւատքը ծնունդ առած է նախ Աղեքսանդրիոյ մէջ. օրինակ, Փիլոն Երրայեցի աշգպէս կ'ընդունէր: Աղեքսանդրիայէն այս համոզումը անցած է քրիստոնէութեան մէջ. Երանոս, Կղեմէս Աղեքսանդրացի, Կիրիլոս Աղեքսանդրացի, Որոգինէս, Եպիփան, Օգոստինոս եւ տակաւին ուրիշներ ընդունած են Եօթանասնից ներշնչականութիւնը: Հայրերու քով ընդհանուր եղած է այս հաւատքը: Եօթանասնիցը

քրիստոնէական կանոնական Ս. Գիրքը եղած է:

Որոգինէս Հայրապետի համար եկեղեցւոյ ստացած եւ գործածած Ս. Գիրքը Եօթանասնիցն է: Եւսեբիոս Կեսարացի կ'ըսէ թէ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը Աստուծոյ կամքով կատարուեցաւ: Օգոստինոս, Արեւմուտքի մեծ վարդապետը, կը հաւատայ հաւատարապէս երկու բնագրներու — Երրայականին եւ յունականին — ներշնչականութեան, դանձր ընդունելով իրրեւ երկու արտայայտութիւնները Աստուծոյ խօսքին, իրարմէ տարբեր՝ բաւոյ զիրար ամբողջացնող. երկու բնագիրներն ալ թելադրուած են, կ'ըսէ ան, միեւնոյն Ս. Հոգիէն:

Արեւելեան եկեղեցիներու մէջ Եօթանասնից հեղինակութիւնը անյաղթ մնաց դարերու ընթացքին: Միակ հարցը որ յարուցուեցաւ՝ Դանիէլի զիրքին Թարգմանութիւնն էր: Այս զիրքի Թարգմանութիւնը անկատար եղած էր Եօթանասնից Թարգմանիչներու կողմէ. այս պատճառաւ Թէոդոտիոնի Թարգմանութիւնը ամբողջացուց աւել թելքին:

Արեւմուտքի մէջ, ընդհակառակն, կացութիւնը հիմնապէս փոխուեցաւ Յերոնիմոսէն ետք: Յերոնիմոս իր նշանաւոր Վուլկաթա Թարգմանութիւնը (404) կատարեց Երրայական բնագրէն, Եօթանասնից Թարգմանութիւնը նկատելով պարզ Թարգմանութիւն մը միայն՝ միւս Թարգմանութեանց կողքին. ան բուռն կերպով քննադատեց Արիստէասի զրոյցն ու աստուածաբանականօրէն մերժեց Եօթանասնից Թարգմանութեան ներշնչականութիւնը: Ան ըլլալով Արեւմուտքի մէջ Ս. Գրոց գիտութեանց անփիւհելի հեղինակութիւն մը, իր ազդեցութեամբ Արեւմտեան հեղինակներ սկսան որոշ վերապահութիւններ ցոյց տալ Եօթանասնից Թարգմանութեան նկատմամբ: Յերոնիմոսէ ետք Արեւմտեան ոչ մէկ հեղինակ համարձակեցաւ Եօթանասնիցը ներշնչելու նկատել: Ու այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ ԺԺ. դար, եւ մինչեւ մեր օրերը:

1950-ին ապրիլի կարգ մը աստուածաբաններ և Ս. Գրոց մեկնիչներ (ինչպէս Հ. Benoit երուսաղէմի Ս. Գրոց դպրոցէն, Auvray Փարիզէն և ուրիշներ), սկսան հակառակ ուղղութեամբ խորհիլ և իրենց յոգւածներով հրաւիրեցին աստուածաբաններ՝ վերստին նկատողութեան տանել Եօթանասնից Թարգմանութեան հարցը և Մրադարձ մը կատարելով վերընդունել անոր ներշնչականութիւնը:

Վերոյիշեալ հեղինակները ի՞նչ տուեալներով արդեօք կը պաշտպանեն Եօթանասնից Թարգմանութեան ներշնչականութեան թէյր:

Ա.— Անոնք կը մատնանշեն այն իրողութիւնը թէ՛ Նոր Կտակարանի հեղինակներ յաճախ Հին Կտակարանը կը յիշեն ո՛չ թէ ըստ երբայականին, այլ ըստ Եօթանասնից բնագրին: Նոր Կտակարանի մէջ դանդաղ Հին Կտակարանի 350 մէջբերումներէն 300-ը կատարուած են յունական բնագրէն:

Ասիկա անշուշտ ինքնին պիտի չբաւէր փաստելու Եօթանասնից Թարգմանութեան ներշնչականութիւնը: Յատկանշականը սակայն այն է թէ կարգ մը պարագաներու՝ յունարէն բնագիրը հիմնապէս կը տարբերի երբայական բնագրէն և Նոր Կտակարանի հեղինակը կը նախընտրէ յունարէն բնագիրը: Ասիկա կը նշանակէ քէ Նոր Կտակարանի ներշնչեալ հեղինակը կը նախընտրէ վաւերացնել եւ կը կանոնականացնէ Եօթանասնից Թարգմանութեան նոր մտածումները:

Հ. Benoit կը յիշէ այսպիսի երեք պարագաներ.

1. Պետրոս Առաքեալ Պետեկոստէի տունին իր խօսած ատենարանութեան մէջ (Գործք. Բ. 25-31) և Պողոս՝ Անտիոքի մէջ (Խօսած իր ճառին մէջ (Գործք. ԺԳ. 35-37) խօսած իր ճառին մէջ (Գործք. ԺԶ. 11) համարները կը մէջբերեն, ապացուցանելու Քրիստոսի Յուրիւնը:

Վերոյիշեալ Սաղմոսին մէջ Դաւիթ կը յայտարարէ թէ Աստուած իր (Դաւիթի) հոգին պիտի չթողու գոթիս (Hades) և իր Սուրբին թող պիտի չտայ տեսնելու ապականութիւն: Արդ՝ այս խօսքերը չէին կրնար

պատշաճիլ Դաւիթի, քանի որ մեռաւ և իր հոգին Ենթարկուեցաւ ապականութեան: Դաւիթ հոս կը մարդարէանայ իր սերունդէն զայիս Մեսիան՝ Քրիստոսը, յառաջագունէ դուշակելով թէ ան յարութիւն պիտի առնէ մեռելներէն:

Հ. Benoit Սաղմոսի բնագիրները բազմաթիւ ցոյց կու տայ թէ անոր երբայական բնագիրը այս իմաստը չի տար, այլ՝ Եօթանասնիցը: Հոս Պետրոս և Պողոս կը զիմեն ո՛չ թէ երբայական բնագրին, այլ՝ յունականին: Միայն այս վերջինը մեղի կը կը թելադրէ յարութեան զազաւարը: Ուրեմն Եօթանասնից Թարգմանութեան մէջ կը տեսնուի աստուածաբանական զարգացում մը սկզբնական երբայական բնագրին վրայ, ու այս զարգացումը կը կանոնականացնեն Պետրոս և Պողոս:

2. Մատթէոս Աւետարանիչ (Մատթ. Ա. 23) կը յիշատակէ Եսայիի մէկ խօսքը. «Ահա կոյս յղացի և ծնցի Որդի, և կուշեսցեն զանուն նորա Էմմանուէլ, որ թարգմանի՝ ընդ մեզ Աստուած» (Ես. Է. 14): Աւետարանիչը մարդարէական այս պատգամին մէջ կը տեսնէ կանխագուշակութիւն մը կուսական ծննդեան: Մատթէոս մէջբերումը կը կատարէ ո՛չ թէ երբայական, այլ Եօթանասնից բնագրէն, ուր զործածուած է յունարէն Partinos (կոյս) բառը:

Երբայական բնագիրին մէջ զործածուած է Almah բառը, որ ըստ մեկնիչներու անպայման չ'արտայայտեր Կոյսի զազաւարը: Երբայեցիները կոյսի համազօր ունի մասնաւոր բառ մը՝ Bethulah:

Երբ Եսայի կը զործածէ Almah բառը ատենելու համար Մեսիայի ծնունդը, իրեւ հրաշալի երեւոյթ մը չի ներկայացներ զայն: Իր խօսքերէն (երբայական բնագրէն) կ'եզրակացուի թէ ազջիկ մը պիտի յղանայ բնական կերպով: Եթէ մարդարէն ուղէր այս ծնունդը յատկանշել իր բնական ծնունդ, ան պիտի զործածէր ո՛չ թէ Almah, այլ՝ Bethulah բառը:

Եօթանասնից Թարգմանիչներն ևս որ կը փոխեն Neanis յունարէն բառը (որ սովորաբար կը զործածուի թարգմանելու համար

Almah-ը) Partenos-ի. Թարգմանություն մը՝ որ սկզբնական բնագիրին վրայ բան մը կ'աւելցնէ: Հոս յայտնութեան տեսակէտով զարգացում մը կը տեսնուի. Աղեքանդիոս Թարգմանիչները աւելի ճշգրտ են Եւսայի բնագրին խմատը: Յունական միւս Թարգմանութիւններ՝ Ակիւզաս, Սիւմարոս եւ Թէոդոտիոն, բառացի կերպով կը Թարգմանեն, այսինքն՝ Neanis, Երբայեցերէն՝ Almah: Եօթանասնից Թարգմանութիւնը Almah-ը Partenos-ի վերածելով կը բացատրէ զիստոր ճշմարտութիւն մը, որ պիտի նուիրագործուի Նոր Կտակարանի յայտնութեամբ՝ Քրիստոսի կուսական ծննդեամբ:

3. Պետրոս (Գործք. Գ. 25) եւ Պողոս (Գղա. Գ. 8-9) կը մէջբերեն Ծննդ. ԺԲ. 3 եւ ԻԲ. 18 համարները, ապացուցանելով թէ աշխարհի բոլոր ազգերը, այսինքն հեթանոսները, պիտի մասնակցին Արբաշամի Աստուծոյ ատպած օրհնութեան, դառնալով անոր հոգեւոր ժառանգորդները: Բնագրին այս մտածումը առնուած է Եօթանասնիցէն: Եօթանասնից Թարգմանիչը Երբայեցերէն բայը վերածած է կրօնականին: Երբայական բնագիրին մէջ բնորոշ ցեղի յաղթանակի գաղափարը կայ, սակայն չկայ տակաւին այն գաղափարը՝ թէ Իսրայէլ պիտի դառնայ փրկութեան միջոց մը բոլոր Ժողովուրդներուն համար: Բայը կրօնականի վերածելով ցոյց կը տրուի այն օրհնութիւնը որ պիտի տրուի հեթանոսներու՝ Իսրայէլի միջնորդութեամբ:

Հոս ալ Նոր Կտակարանի հեղինակները կը գիմեն յունական բանաձեւին, ցոյց տալով բոլոր Ժողովուրդներու կապը եւ միացումը Արբաշամի հոգեւոր սերունդին:

Վարդապետական ուրիշ զարգացում մըն ալ կը տեսնենք հոս, կանոնականացած՝ Նոր Կտակարանի հեղինակներուն կողմէ:

Արդ, հարց կու տան Եօթանասնից Թարգմանութեան ներշնչականութիւնը պաշտպանող մեկնիչներ, այսպիսի կարեւոր զարգացում վարդապետական նիւթերու մէջ կարելի՞ է առանց Ս. Հոգիի մասնաւոր միջամտութեան, եւ Եօթանասնից Թարգ-

մանութիւնը, որուն կը գիմեն Մատթէոս Աւետարանիչ, Պողոս եւ Պետրոս Առաքելաներ, ըստ ինքեան ներշնչեալ չէ՞:

Բ. Ինչպէս կը տեսնուի, Եօթանասնից Թարգմանիչները պարզ Թարգմանիչներ չեն եղած, այլ Երբմէն՝ հեղինակներ, որոնք կարգ մը համարներ փոխած են, զանոնք իրենց նոր եւ աւելի զարգացած մտածումներուն պատշաճեցնելու:

Եօթանասնից Թարգմանութիւնը նոր հորիզոն մըն էր հեթանոսական, յունական աշխարհին, դործածելով նոր բառամերթ եւ նոր բարոյութիւններ: Լոկ կրօնական Թարգմանիչներ չեղան անոնք, այլ սեմական մտայնութեամբ զրուած մտեան մը պատշաճեցուցին բոլորովին տարբեր աշխարհ եւ մտայնութիւն ունեցող մարդոց:

Եօթանասնիցը Ս. Գրքի պարզ Թարգմանութիւն մը բլլալէ աւելի, Ս. Գրքի փոխադրութիւնն էր յունական — հեթանոսական աշխարհին: Նոր վարդապետութիւններ մտցուեցան, օրինակ Մեախականութեան, Վախճանարանութեան, Հրեշտակարանութեան մէջ:

Ըստ Հ. Benoit-ի, Հին Կտակարանի Երբայեցերէնէ յունարէն անցքը մեծ ձեւնարկ մըն էր, որ առաջին անգամ բլլալով անոր հոգեւոր զանձերը կը յայտնէր եւ կը փոխանցէր հեթանոս աշխարհին: Եօթանասնից Թարգմանիչներ կարողացան հին բնագիր մը քնդուների եւ մատչելի դարձնել բոլորովին նոր աշխարհի մը: Երբայական եւ յունական մտածելու եւ արտայայտելու եղանակները իրարմէ բոլորովին տարբեր էին. արդ, պէտք էր գտնել արտայայտութեան նոր կերպեր, որոնք չդաւաճանելով հանդերձ Երբայական բնագրին, Ս. Գրոց պատգամները փոխանցէին բոլորովին տարբեր մշակութի մը: Deissmann ըսած է թէ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը «Ամական միաստուածութեան հելլենականացումն էր»: Ըստ Հ. Benoit-ի Եօթանասնիցը Ս. Գրոց նոր հրատարակութիւնն էր, որբայրուած եւ վերատեսութեան ենթարկուած: Եօթանասնիցը Ս. Գրոց վերստին քննարկուածն էր:

Գ. Եօթանասնից Թարգմանք Սինքր յայտնութեան պատմութեան մէջ դերապանց տեղ մը կը դրաւ: Ան պատրաստեց Նոր Կտակարանի դաշտը, առաքելական քարոզչութիւնը իր տրամադրութեան տակ գտաւ պատրաստ լեզուական գործիք մը, որ իրեն թոյլ տուաւ աւետելու Աւետարանը յայն լեզուով: Պօղոս եւ միւս քարոզիչները յայն չափով օգտուեցան Ս. Գրական բանաձեւերէն, որոնք այնքան տարածուած էին ժամանակակից Հրէութեան մէջ: Նոր Կտակարանի հեղինակներ յունարէն գրելով օգտագործեցին Ս. Գրային բառամթերք մը՝ որ պատրաստուած էր արդէն Եօթանասնից Թարգմանիչներու կողմէ. օրինակ, Նոր Կտակարանի մէջ յաճախ գործածուող բառերը Charis, Pneuma, Doxa, Doulos կուգան յունական Ս. Գիրքէն: Քրիստոնէական նախնական լեզուն Եօթանասնից բնաւորին մէջ փորձեց դառնել իր «ստուածաբանական լեզուի» հիմերը:

Դ. Ուշագրաւ երևոյթ մըն է թէ Աղեքսանդրեան Կանոնը Պաղեստինեան Կանոնէն դուրս ուրիշ Գիրքեր ալ կ'ընդունի, ինչպէս Տօմբիթ, Յուդիթ, Բարուք, Մակարայեցւոյ, Սիրաք, Իմաստութիւն, Եսթերի Գիրքէն մասեր: Եկեղեցին այս գիրքերը ընդունեց իրրեւ ներշնչեալ: Ինչո՞ւ գիրքերը կ'ընդունուին իրրեւ ներշնչեալ, իսկ Թարգմանութիւնը՝ ոչ: Ասոնց մէջ գիրքեր կան, որոնց երբայական բնագիրը կորսուած է եւ միայն յունականը մնացած. արդ, ո՞ր մէկը ներշնչեալ է: Օրինակ, Եկեղեցին Սիրաքը յունարէն բնագիրով ստացաւ եւ զայն գործածեց, այսօր Գումրանի ձեռագիրներուն մէջ անոր երբայական բնագիրը գրաւորւած է. արդ, այս երկուքէն ո՞ր մէկը ներշնչեալ նկատելու է. երբայակա՞նք թէ յունականը: Երկուքն ալ:

Երբ կը խօսուի Եօթանասնից Թարգմանութեան ներշնչման մասին, այսօրուան

մեկնիչներ չեն հաւատար անոր այնպէս՝ ինչպէս Եկեղեցւոյ Հայրեր հաւատացած էին: Այս վերջինները Եօթանասնից Թարգմանութեան ներշնչականութեան իրենց հաւատքը կը հիմնէին գրոյցի մը վրայ, որուն անմիակեր ըլլալը այսօր հաստատուած է, ինչպէս վերեւ ակնարկեցինք:

«Ներշնչում» բառը իր յայն եւ ընդարձակ իմաստովը առնելու է: Հետեւելով բարբխական աւանդութեան մը՝ Ս. Գրոց ներշնչումը կը վերագրուէր կարգ մը մեծ դէմքերու միայն, ինչպէս՝ Մովսէսի, Դաւիթի, Սողոմոնի, Եսայիի: Այսօր, Ս. Գրոց ներշնչումը կ'ըմբռնուի իր ընդարձակ իմաստով: Ամբողջ Ս. Գիրքը ներշնչեալ է եւ անոնք որ աշխատած են զանազան ձեւերով Ս. Գրոց վրայ՝ ներշնչեալ են: Մեծերու քով երկրորդական, անանուն, անծանօթ հեղինակներն ալ ներշնչեալ են: Աստուած ինքզինք յայտնելու, իր պատգամները հաղորդելու եւ ապա զանոնք ի գիր առնելու եւ խմբագրելու համար օգտագործեց բազմաթիւ մարդկային գործիքներ. ներշնչեալ կը նկատուին ամէն անոնք՝ որոնք աշխատած են Ս. Գրքին տալու իմաստ եւ ուղղութիւն:

Աւելի ընդարձակելով՝ ինչո՞ւ Եօթանասնից Թարգմանիչները չնկատել ներշնչեալ հեղինակներ. անոնք լոկ Թարգմանիչներ չեղան, կրաւորական վիճակ մը չունեցան, այլ երբեմն, ինչպէս ակնարկուեցաւ, ճշմարիտ հեղինակներ էին՝ որոնք իրենց իմացական բոլոր կարողութիւնները սպաս դրին Ս. Գիրքը ներկայացնելու յունական աշխարհին:

Յովհան Ոսկերեան կ'ըսէ.

«Ս. Հոգին Մովսէսը ներշնչեց Գիրքերը խմբագրելու համար, Եղրասը ներշնչեց գանձեք վերականգնուցանելու, մարդարէները զրկեց եւ վերջապէս տրամադրեց Եօթանասունները՝ Թարգմանելու համար»:

ՆԵՐՍԵՆ ԳՐԴ. ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ